

INLEDNING

Detta arbete syftar till att fördjupa kunskapen om lantalaiset, de tornedalsfinska och samiska nybyggare som fram till år 1800 blev bofasta i Torne lappmark, det vill säga nuvarande Jukkasjärvi och Karesuando/Enontekis församlingar, och fram till 1745 norra delen av Gällivare församling. Orsaken att jag har dragit en gräns vid år 1800 är framför allt praktisk. Någonstans måste man avgränsa sig om inte materialet skall bli oöverskådligt och arbetet oöverstigligt, och år 1800 var de flesta nu levande nybyggarsläkter i Torne lappmark mer eller mindre väletablerade.

De rent genealogiska sambanden mellan nybyggarna i Torne lappmark, vars ättlingar idag utgör större delen av Torne lappmarks inhemska befolkning är relativt väl kända av nybyggareättlingarna själva och har länge varit det, men den djupare, mer personliga kunskapen om förfäderna och deras personhistoria har länge varit begravd i svårtillgängliga källor. Det här arbetet sammanför alla avtryck Torne lappmarks nybyggare har efterlämnat i offentliga källor från tiden.

Mycket av det läsaren kommer att få stifta bekantskap med i denna bok kan synas trivialt – vad har det till exempel för värde att idag känna till vilka ängar Filip Filipsson Parakkavaara ansåg sig äga; att alla Jukkasjärvis hundar avskydde kronolänsman Anders Björnström; att Henrik Mickelsson i Mikonheikki dödades av ett fallande träd, eller vilka ord den gamla Sigrid Hindersdotter Aasa sa när hon en gång satt på golvet i pörtet och grät? – Det *är* kanske trivialt, men skulle inte *du* vilja veta det om dina förfäder om det var möjligt?

Min främsta drivkraft när jag har bedrivit all den källforskning som detta arbete baserar sig på är just denna nyfikenhet – vad gjorde mina förfäder egentligen på 1700-talet? Fram tills nu har jag känt till deras namn och släktsammanhang, men större delen av deras göranden och låtanden har i mer än 200 år varit dolda i domböckerna. Känslan av att under arbetets gång ha lärt känna dessa sedan länge döda människor – förfäder – har varit överväldigande. De döda har så att säga vaknat till liv framför mina ögon. Förhoppningsvis kommer läsaren av detta arbete att uppleva samma hisnande känsla.

En annan drivkraft i skrivandet av detta arbete har varit att rädda dessa människors minne för eftervärlden. Bland svenskarna idag finns en populär och populistisk tendens att se lappmarkens nybyggare som brutala inkräktare på samernas land. Detta är möjligen sant när det gäller de svenska lappmarkerna, men det är inte och har aldrig varit sant för den finstaltande Torne lappmarks del. Dess historia är en annan än de övriga lappmarkernas och dess nybyggares starka och i många fall urgamla rätt till sina marker är, till skillnad från de svenska nybyggarnas oftast obefintliga rätt till södra Lappland, uppenbar när man lär känna de verkliga förhållandena, och inte lockas vinkla sitt tänkande enligt svartvita teoripaket.

Detta är en historia som hittills aldrig har skrivits.

TIDIGARE OCH LIKANDE FORSKNING

Det har tidigare givits ut ett flertal genealoger över hela socknar. Vad gäller Norrland är i synnerhet "Nederkalix sockens familjer 1539-1739" av Leif Boström (2004) och "Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539-1650" (2004) av Ulf Lundström värda att nämna. Med tanke på att dessa böcker behandlar områden som har varit betydligt folkrikare än Torne lappmark är dock det rent genealogiska mer framträdande än det heltäckande biografiska i dessa och de

flesta liknande böcker. Ett arbete av den sort läsaren nu håller i sitt hand hade knappast kunnat skrivas om till exempel Nederkalix – en sådan bok skulle bli ohanterligt stor.

Vad gäller Torne lappmark har de genealogiska sambanden mellan olika individer och familjer (som jag redan tidigare antytt) länge varit ganska väl kartlagda. I första rummet bör folkskollärare August Ljung (född Raattamaa) nämnas. Han sammanställde på 1940-talet för Rasbiologiska institutionens vid Uppsala universitet räkning familjeregister för Jukkasjärvi, Karesuando, Gällivare och Pajala socknar, samt påbörjade ett familjeregister för Övertorneå, vilket finns bevarat som utkast, men inte verkar ha överförts till mikrokort.

Ljungs forskning tillkom av orsaker som vi idag naturligtvis finner tvivelaktiga – att kartlägga Sveriges minoriteter – men forskningen som sådan håller synnerligen hög klass och utan Ljungs familjeregister hade all släktforskning i Torne lappmark från 1700-talets mitt och framåt varit mycket mer komplicerad än den faktiskt är. Dock har Ljungs forskning vissa brister. Den kanske största är att han systematiskt undvek att anteckna personers släkt- och tillnamn. Vilka orsakerna till detta var kan man idag bara spekulera om.

Även fil.dr. Erik Wahlberg, som har kartlagt en stor del av Tornedalens släkter, har i de släktutredningar som finns på Nordkalottbiblioteket i Övertorneå behandlat släkter i Torne lappmark. Wahlbergs forskning (som huvudsakligen utfördes vid mitten av förra seklet) var på många sätt ännu mer banbrytande än Ljungs. Dock var hans slutsatser ibland var alltför djärva, varför de i vissa fall har omprövats av senare forskning. I vilket fall som helst måste de alltid kontrolleras mot förstahandskällor – något som idag på grund av den digitala revolutionen är betydligt enklare än under den tid då Wahlberg var verksam.

Torne lappmarks nybyggarsläkter och samesläkter går ofta ihop. Johannes Marainen har behandlat Karesuandos (1997) och Jukkasjärvis (2006) samesläkter i skrift. Marainens böckers stora förtjänst är att han har utrett samesläkterna fram till modern tid på ett överskådligt, systematiskt och lättbegripligt sätt. Deras stora nackdel är att de inte tar med senare tids forskning i 1600-talets mantalslängder och andra äldre källor, varför många släkter förefaller dyka upp från ingenstans på 1700-talet, trots att samesläkterna i Torne lappmark i många fall numera kan ledas tillbaka till 1600-talets andra hälft eller ännu äldre tider.

Domböckerna och domstolsväsendet i Torne lappmark har behandlats av Karin Granqvist i avhandlingen "Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet. Makt, diskurs och representation" (2004), Umeå universitet, Skrifter från Institutionen för historiska studier 8. Granqvists avhandling har ett stort värde, inte minst för rättshistoriker. Den lider dock av att Granqvist förefaller sakna lokalkännedom, kännedom om finska språket och inte minst kännedom om 1600-talets tornedalska och samiska namnskick och släktskapsförhållanden – något som måste sägas vara allvarliga brister i ett arbete som behandlar en så speciell del av det svenska riket.

MATERIAL

Den empiri som detta arbete bygger på är naturligtvis enorm – min avsikt har varit att ge en så fullödlig bild som möjligt av nybyggarna i Torne lappmark fram till år 1800, och för att möjliggöra detta har jag använt mig av allt bevarat och tillgängligt källmaterial.

Kyrkobokföring, mantalslängder och jordeböcker är arbetets skelett – de utgör grunden för utredande och beläggande av släktsammanhang. Arbetets kött utgörs huvudsakligen av domboksnotiser från Jukkasjärvi och Enontekis tingslag.

Jag har eftersträvat att undvika att läsa in alltför mycket i materialet, då det bevarade materialet med nödvändighet ger starkt begränsade möjligheter att uttala sig om olika personers verkliga karaktär eller drivkrafter; en person som ofta förekommer i domböckerna i tvister som kan verka meningslösa kan till exempel lätt uppfattas som ovanligt besvärlig att ha att göra med,

men det är omöjligt för oss att idag säga att det var så – det kan lika gärna bero på tillfälligheter. Dessutom är de skildringar av händelseförlopp som kan rekonstrueras genom domboksnotiserna naturligtvis suspekta i sig själv – de är bokstavligt talat partsinlagor.

Vi måste vara försiktiga med att dra slutsatser utifrån ett material som bara speglar delar – och inte nödvändigtvis de viktigaste delarna – av människors liv. Domböckerna har en tendens att bevara situationer och händelser om hör till ovanligheterna, snarare än det normala. Det vardagliga livet är svårare att nå fram till och skymtar endast tillfälligtvis i det bevarade källmaterialet.

Med dessa reservationer måste det ändå sägas att domböckerna är svåra att övervärdera som källa till 1700-talets nybyggares livshistoria, De är ofta de enda luckor vi kan öppna för att se in i det förflutna när det gäller människor som inte tillhörde den ”stora världen”, och som inte har efterlämnat sina egna berättelser i skrift.

Perspektivet i ett arbete som använder domböcker som huvudkälla blir med nödvändighet individcentrerat snarare än kollektivistiskt, även om det behandlar ett geografiskt kollektiv och förstås släkten som kollektiv. Fördelen med ett individperspektiv är att människor främst förekommer i egenskap av individer i det bevarade materialet. Att förvandla dessa till ett kollektiv leder till att individerna helt försvinner i en grå massa. I ett arbete som främst är av person- och släkthistorisk natur är individperspektiv det enda som går att använda om inte arbetet skall bli fullständigt oöverskådligt.

Nackdelarna är lika tydliga som fördelarna: Det är svårt att med ett individperspektiv beskriva komplexa sammanhang eller att begripliggöra komplicerade rättsfall som pågick under lång tid och hade många intressenter. I värsta fall måste läsaren bläddra mellan olika sidor för att jagta fram det historiska skeendet.

Någon gång under arbetet måste man välja mellan individ och kollektiv. Jag har valt att använda släkt- och familjeperspektiv för att strukturera arbetets empiri. Något annat sätt att framföra det jag vill göra känt på ett begripligt sätt finns inte.

Materialet som sådant och den värld som träder fram i det tvingar forskaren att anlägga ett i huvudsak historiematerialistiskt teoretiskt perspektiv på det förflutna. Det är tydligt att kärnan i lappmarkens historia kan sammanfattas som en oavbruten och samtidigt oftast lågintensiv och outtalad kamp om förhållandevis knappa resurser.

Dock måste man akta sig för att fastna alltför mycket i konfliktperspektivets lockande men inte alltid fruktbara tankebanor. Empirin ger vid handen att samarbete trots allt var vanligare än konflikt, även om både samarbete och konflikt om resurser naturligtvis pågick parallellt. Domboksmaterialet har dessutom slagsida åt konflikt, då det som dryftades vid tingen naturligtvis var saker som blivit så infekterade att de inblandade inte kunde lösa dem på egen hand.

Enligt Hegel utgör de goda tiderna historiens tommaste sidor, och så är det naturligtvis; när allt löpte på som vanligt hade man ingen anledning att sätta det på pränt. Bara de irriterande undantagen var värda att tecknas ned. Vi kan aldrig helt och fullt få grepp om 1700-talets människor genom att analysera deras konflikter vid tingen, men vi kan få veta något litet om dem, och det har ett värde i sig.

VAD ÄR VETBART OM TORNE LAPPMARK PÅ 1700-TALET

Vi kan relativt väl konstruera nybyggarnas yttre förhållanden – deras släktband, deras sysslor, bostäder, förmögenhet, ägodelar och kläder, men deras inre förhållanden är i stor utsträckning för alltid förlorade för oss.

Domböckerna är den bästa, och i många fall enda, källan till kunskap om 16- och 1700-talens Torne lappmark, men det finns en tydlig begränsning inbyggd i själva källformen: Förhandlingarna vid tingsrätterna var föredömligt sakliga – man baserade sina förhör och domar på fakta

och bevis snarare än tyckande och tänkande. Faktum är att jag, när jag bekantade mig med det väldiga materialet, blev imponerad över hur rättvisa, rimliga och resonliga domskälen vid tingen i Torne lappmark var: Man tolkade lagen strikt och dömde efter den.

Idag kan vi naturligtvis finna det avskyvärt att en ogift kvinna måste sitta i fängelse i två veckor för att ha fött ett barn, eller att en utfattig man som stulit mat för att hans familj skulle överleva vintern dömdes att få tjugo slag över skuldrorna med en björkkäpp, men det förändrar inte det faktum att de domar som föll vid tingen i Torne lappmark vanligen var byggda på sakliga skäl.

Denna saklighet är dock för en nu levande person till hinders för att komma människorna in på livet. Vi kan oftast bara ana eller gissa oss till vad människor tänkte och tyckte – ibland glimtar det till i tingsprotokollen – spår av humor, ironi, vrede, egendomliga trosföreställningar – men oftast förblir de inte mycket mer än torra och sakliga redovisningar av fakta med relevans för det mål som just då var för handen.

Låt oss avslutningsvis tala om Per Hindersson. Genom bevarade källor vet vi att hans morfar ägde ett fisketräsk i lappmarken (kanske Palojärvi); att han någon gång före 1644 gifte sig med Angeta (Aunis) Mickelsdotter Aasa; att han genom detta giftermål några år blev husbonde på Aasa gård i Juoksengi och i samband med detta började kalla sig Per Hindersson Aasa; att han någon gång på 1650-talet flyttade till Tulinkisuando, den plats som idag kallas Kuttainen; att samnen Mats Persson Kariste, vilken tillhörde en samisk gren av en tornedalsfinsk birkarlssläkt, vid tingen 1661 ifrågasatte samnen Pers rätt till Tulinkisuando, men att Per lovade att betala honom 2 Riksdaler i förlikning, varvid han drog tillbaka sitt klagomål; att Per 1667 fick rätt att inlösa de andra arvingarnas andelar i träsket Palojärvi, eftersom han var den som hade störst rätt till det genom arv och börd; att Per dog någon gång mellan 1667 och 1681.

Vi vet med andra ord en hel del om Per Hindersson Aasa och hans liv, trots att han dog för 320 eller 330 år sedan. Men om vi hade kunnat frambesvärja Per och fråga honom vem han var och vad han ville berätta om sitt liv, hade vi kanske fått helt andra svar än de som kan hämtas från längder och domböcker...

Kanske skulle han ha betonat helt andra saker som viktiga och värda att komma ihåg: Hur gräset luktade på hans barn-doms ängar... Hans humor och förmåga att få andra att skratta... Hur kränkt han kände sig den där gången 1653... Leran vid Palojärvis strand... När han en vinterdag sköt tio ekorrar med sällsynt vacker päls, men kom hem och fann sin hustru sur och tvär och föga imponerad... Hans barns glittrande ögon när de låg i vaggan... Den där ängen som aldrig ville växa... Tröttheten som plötsligt kom över honom på ålderdomen...

TORNE LAPPMARKS BEBYGGELSEHISTORIA

Den fasta bosättningen i översta Tornedalen och Torne lappmark är av ganska ungt datum jämfört med den gamla kulturbygden nerefter Torne älv, där fast bebyggelse har funnits åtminstone sedan folkvandringstiden. Senast på 1400-talet hade bosättningen nått upp till Pello, men sedan dröjde det länge innan bebyggelsen fortsatte att sprida sig upp mot ödemarken och fjällen, enligt vissa nyare hypoteser eftersom befolkningen i älvdalen reducerats så kraftigt av digerdöden att det länge saknades behov av att söka sig nya marker utanför den länge glesbefolkade egentliga Tornedalen.

Gränsen mellan egentliga Torne lappmark och egentliga Tornedalen går vad gäller Torne älv nedanför Nurmasuando vid Navettatieva, och vad gäller Muonio älv just nedanför Sonka-muotka. I Lainio älv går gränsen nedanför Taanikurkkio strax öster om Lainio. I Kalix älv går den nedanför Parakkakurkkio sydost om Parakka.

I sin skrift "Beskrifning om Torneå och Kemi Lappmarcker" från 1738 skrev kronofogden Anders Hackzell att Torne lappmark närmast Pajala (då ännu kapellförsamling under Övertorneå) består av slättland där "små och stora stenbergs wisa sig här och der". Slätternas jordmån är torr och sandig och landet är fyllt av större och mindre myrar. I synnerhet myrarna närmast bergen är särdeles stora och blöta. Närmare fjällen består terrängen av mer "mullberg", men mellan dessa finns samma sorts slättland och myrar som längre ned i lappmarken, och allra närmast Norge präglas landskapet av stora stenbergs, som till en del är täckta med svartmylla, men mestadels saknar jordmån.

Skogen i Jukkasjärvi, skriver Hackzell, består av tall, gran, asp och björk. Längst ned i älvdalarna är tall- och granskogen mellan 15 och 18 alnar hög och träden är "i Lilländan" mellan 1 och 1 1/2 kvarter i diameter, men ju längre upp mot fjällen man kommer, desto mindre och sämre blir skogen. Ovanför Jukkasjärvi kyrka är den "af föga värde" och ännu längre norrut består den bara av ris. Skogen i Enontekis är "ganska ringa" och duger till föga mer än bränsle och gärdsgårdar. Många av nybyggarna i Enontekis har lång väg till timmerskogar. Vid Palo-joensuu finns dock träd som kan ge timmer till 3, 4 eller 5 famnars längd, och är 1 1/2 kvarter i "lilländan".

År 1602 hade hertig Karl (sedermera kung med namnet Karl IX) stadfäst samernas rättigheter till Lappmarken, men samtidigt uppmanade han överskottsbefolkningen i Norrlands älvdalar att flytta till Lappmarkerna och anlägga nybyggen där. Direktivet var direkt orealistiskt – någon egentlig vilja att lämna de nedre älvdalarna fanns inte hos befolkningen och de som trots allt lämnade nedre Tornedalen bosatte sig huvudsakligen i det som sedan kom att bli Pajala, Tärendö, Kolari, Muonio och Junosuando socknar. Pajala socken fick sina första nybyggare på 1570-talet. Till den blivande Jukkasjärvi socken kom den första nybyggaren på 1630-talet och till Enontekis (Karesuando) omkring 1650.

Det var dock först sedan konungen utfärdat de så kallade Lappmarksplakatet år 1673 (Kongl. Maj:ts placat angående Lappmarkernes bebyggande) som grundandet av nybyggen i Lappmarken långsamt började ta fart. Denna förordning garanterade dem som flyttade upp till obrukade trakter i lappmarken 15 års skattefrihet, samt evig befrielse från krigstjänst. Sedan de 15 skattefria åren gått ut skulle nybyggarna erlägga samma skatt som samerna, vilket innebar att skattetrycket var märkbart lägre i lappmarkerna än nere i älvdalarna. Pehr Högström formulerar år 1747 i sin "Beskrifning öfwer Sweriges Lapmarker" saken med träffsäker elegans:

"Desse Nybyggare hafwa af Höga Öfwerheten blifwit med synnerliga Privilegier benådade, hafwandes sina frihets år, under hwilka de äro fritagne för all skatt och utgift. Och ehuru de

sedermera betala en ringa penning för sina land och Nybyggen, äro de dock *in perpetuum* för all annan Krono utlaga befriade."

Under 1700-talet stadfästes nybyggarnas gamla rättigheter, och från och med 1749 fick nybyggare även rätt att bosätta sig på marker som tidigare reserverats för samernas jakt, något som på kort sikt förefaller ha lett till en del konflikter mellan samer och nybyggare. På längre sikt ledde det till att skogssamerna mer eller mindre försvann i Torne lappmark. De flesta av dem blev fjällsamer, andra blev nybyggare, och uppgick i den finsktalande befolkningen och åter andra flyttade till Norge. Det var först på 1800-talet Torne lappmark åter fick en skogssamisk befolkning, då några fjällsamefamiljer började leva som skogssamer.

Man måste tillägga att det bara var en liten del av dem som lämnade Tornedalen som vid denna tid bosatte sig i Torne lappmark; de flesta valde att fortsätta hela vägen till den norska havskusten, där de lättare kunde försörja sig som fiskare och fiskarbönder, verksamheter som ibland kombinerades med renskötsel. Idag härstammar befolkningen i nordligaste Norge till största delen från de tornedalingar och samer från Torne lappmark som sedan 1600-talet har flyttat dit.

Vad som fick tornedalingar och skogssamer att anlägga nybyggen i Torne lappmark är oftast omöjligt att uttala sig om med säkerhet i specifika fall, men man kan förutsätta att följande fyra faktorer ofta var pådrivande:

1. Nybyggarna var oftast yngre söner till jordägare i Tornedalen, eller i alla fall inte de barn som fick arva sina föräldrars gårdar. Valet stod för dessa mellan att bli tjänare hos sina bättre lottade syskon, bli soldater eller bli nybyggare. För många framstod säkert nybyggarlivet som mer lockande än soldat- eller tjänarlivet.

2. Nybyggarna var befriade från krigstjänst. Detta var säkerligen en viktig drivkraft för många, då Sveriges historia under hela den i denna bok behandlade perioden var utpräglad krigisk. Säkerligen lockades många också av den tidsbegränsade skattefrihet som nyanlagda nybyggen åtnjöt och av att nybyggarna när de väl började skatta skulle skatta lika mycket som samerna, vilka erlade lägre skatt än de som var bosatta i egentliga Tornedalen.

3. Särskilt under 1600-talet och 1700-talets första år valde många tornedalingar och samer att bosätta sig vid fisketräsk och jaktmarker som deras släkter i många generationer hade ägt och skattat för. Konung Johan III utfärdade 1584 10/7 ett brev om lappmarksbornas skydd mot Torneåbönders intrång. Enligt detta brev skulle fisketräskan i lappmarken i första hand brukas av dem som bodde närmast dem. På grund av detta kunde alltså de samer som bodde nära fisketräskan och jaktmarkerna ta över dessa från de tornedalssläkter som tidigare hade ägt och brukat dem. Då värdet av tornedalingarnas lappmarksfiske inte kan överskattas, var alternativet att istället själva bosätta sig vid fisketräskan lockande för många tornedalingar, i synnerhet om något annat syskon hade övertagit hemgården nere i Tornedalen. För de samer som blev nybyggare var det förstås naturligt att stanna kvar i trakter man kände till och hade hävdvunnen rätt till.

4. Slutligen får man inte underskatta betydelsen av äventyrslystnad. Många fattiga i Tornedalen såg säkerligen anläggandet av nybyggen i lappmarken som ett sätt att skapa sig ett bättre liv. Långt ifrån alla lyckades förstås med detta – vissa slutade sina dagar ännu fattigare än de kommit till världen, men nog många lyckades för att tanken skulle verka lockande.

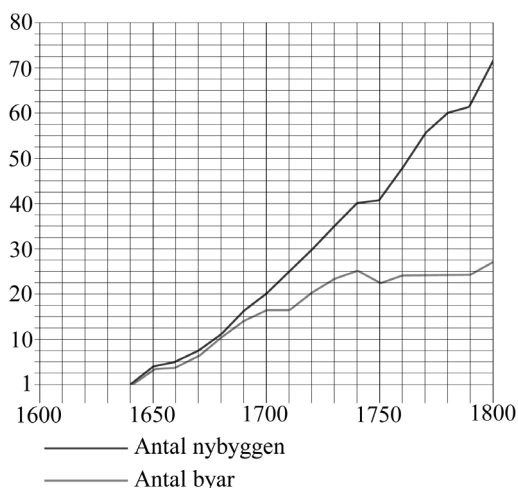
För den som bestämt sig för att anlägga ett nybygge fanns flera möjligheter. Man kunde, som sagt, flytta till mark och vatten som ens släkt haft rätt till i generationer; man kunde komma i besittning av mark och vatten genom att gifta in sig i en skogssamisk släkt; man kunde köpa en sames skatteland och anlägga ett nybygge på det; eller också kunde man slå sig ned på obrukad mark. I vilket fall som helst måste man sedan man byggt hus, anlagt ängar och gärna brutit upp någon åker inhämta tingsrättens och kronobefallningsmannens tillstånd innan man i formell mening hade anlagt nybygget.

Först när denna mark – vanligen efter decenniars eller rent av något sekels arbete – var uppodlad övergick den helt och hållet i nybyggarens släkts ägo. Fram till dess var kronan formellt ägare av nybygget och nybyggaren kallades krononybyggare.

Man kan se tre tydliga faser i Torne lappmarks historia. Den första fasen inleddes på 1630-talet och fortsatte fram till 1700-talets början. Denna första fas kännetecknas av att några nybyggen anlades på de bästa platserna i Lappmarken, nästan uteslutande vid älvstränderna. Byarna bestod vid den här tiden vanligen av ett enda nybygge, som gick i arv från far till son eller från svärfar till måg. Redan på den här tiden kunde nybyggarna bli mycket rika – många lyckades på förvånansvärt kort tid bli stora boskapsägare. Ett nybygge var vid den här tiden vanligen detsamma som en by.

Den andra fasen varade från 1700-talets början till 1700-talets mitt. Då delades nybyggena mellan flera av den gamle husbondens söner och/eller mågar. Nybyggena blev mindre än tidigare, men utökades genom nya uppodlingar. Åkerbruk började förekomma på allvar och befolkningen ökade kraftigt. Nyanläggning av nybyggen skedde ibland utanför de redan etablerade byarna – vanligen vid någon fiskrik sjö, men lika ofta inom byarna.

Den tredje fasen inleddes vid 1700-talets mitt. Den kännetecknades av att man inte längre i samma omfattning som tidigare sökte sig nya marker för nybyggena, utan valde att bo i redan etablerade byar. Detta möjliggjordes dels genom att många nybyggen nu hade blivit så stora att de kunde delas i flera delar, dels att byarna som sådana fick en större geografisk utsträckning och fler områden som kunde användas som äng röjdes upp.



De flesta av de bosättningar som ännu finns i Torne lappmark uppstod under 1700-talet. År 1700 fanns 20 nybyggen i 16 byar (Kuoksu, Lainio, Parakka/Mikonheikki/Taborsberg, Vittangi, Tulinkisuando/Kuttainen, Soppero, Karesuando, Idivuoma, Mertajärvi, Ounisjärvi (Hetta), Ylikyrö, Ullatti, Soutujärvi, Moskojärvi och Keinosuando).

År 1750 fanns 42 nybyggen i 19 byar (Kuoksu, Lainio, Parakka/Mikonheikki/Taborsberg, Vittangi, Soppero, Piilijärvi, Kuttainen, Karesuando, Kunnari, Maunu, Idivuoma, Närvä, Ounisjärvi (Hetta), Ylikyrö, Vuontisjärvi, Peltovuoma, Suonttajärvi, Muotkajärvi och Leppä-

järvi. Byarna Ullatti, Vettasjärvi, Keinosuando, Moskojärvi, Soutujärvi och Killinki hade 1745 överförts till den nybildade Gällivare socken).

År 1800 fanns 72 nybyggen i 28 byar (Kuoksu, Lainio, Parakka, Vittangi, Soppero, Piilijärvi, Kurravaara, Vivungi, Viikujärvi, Jukkasjärvi, Kuttainen, Karesuando, Idivuoma, Ounisjärvi (Hetta), Ylikyrö, Maunu, Kunnari, Palojoensuu, Mertajärvi, Suonttajärvi, Peltovuoma, Vuontisjärvi, Muotkajärvi, Leppäjärvi, Kelottijärvi, Sonkamuoika, Sudjavaara och Ruodusjärvi/Ruodosniemi).

Det är alltså ingen överdrift att säga att Torne lappmark som den ser ut idag blev till under 1700-talet. Efter år 1800 kom relativt få och till storleken obetydliga nybyggen att anläggas utanför de befintliga byarna, nämligen i Jukkasjärvi: Salmi, Käyriuvuopio, Kattuvuoma (Jostojärvi), Lannavaara, Vittangijärvi, Sevujärvi, Saapisadsi, Kaalasjärvi, Laukuluspa, Paittasjärvi, Puoltsa. De fyra sistnämnda byarna utgjorde den första fasta bebyggelsen i Kaalasvuoma i Övre Kalix älvdal.

I Karesuando och Enontekiö anlades under 1800-talet Siikavuopio, Saarikoski, Naimakka, Kummavuopio, Paittasjärvi, Saivomuotka och Liedakka i Karesuando, samt Kilpisjärvi, Näkkälä, Nunnanen och Nartteli i Enontekis.

TORNE LAPPMARK PÅ 1700-TALET

Livet i Torne lappmark på 1700-talet framstår idag som rätt idyllisk, något som väl säger mer om vår egen tid än om 1700-talets Lappland. Nybyggarliv på 1700-talet präglades av hårt arbete och oavbrutet slit som inte alltid bar frukt. Livet var osäkert, fullt av konflikter, gräl och avund, synlig rikedom och lika synligt armod.

Men förnuftiga människor har alltid vetat att man i längden tjänar mer på att samarbeta, eller i alla fall inte motarbeta varandra, än på att strida. Djärva och företagsamma nybyggarfamiljer med förmåga att skapa goda kontakter med sin omgivning kunde faktiskt under en eller två generationer gå från att ha varit utfattiga till att bli rika. Även motsatsen förekom naturligtvis, men faktum är att en nybyggare (och naturligtvis också en same) kunde bli rik genom klokhet och hårt arbete.

Människorna i den lilla nybyggarvärlden hölls samman av olika slags uttalade och outtalade band, som släktskap, traditioner och traditionella ömsesidiga rättigheter och skyldigheter, men samtidigt skildes de åt av olika värderingar, vanor och intressen. Vardagslivet präglades – som alltid – av samarbete och konkurrens, kamp och gemenskap.

SOCIAL SKIKTNING

De enda stånd som fanns representerade i lappmarken var prästerståndet och bondeståndet. Stora grupper stod helt utanför ståndssamhället, nämligen samtliga samer och de nybyggare som ännu inte fått full äganderätt till sina nybyggen (krononybyggarna). Tornedalen hade fram till 1620 haft en egen variant av frälse; birkarlarna, och förvånansvärt många av Torne lappmarks nybyggare var av birkarlssläkt. Under den period detta arbete behandlar hade dock en släkts birkarlsursprung inte längre någon ekonomisk betydelse. Om birkarlsursprung hade någon betydelse som socialt kapital under den i detta arbete behandlade perioden är inte känt, men svaret är troligtvis att det framemot 1700-talet inte längre hade det, annat än som en vag känsla av att vissa släkter ansågs ha ett förnämre ursprung än andra.

Pehr Högström skriver 1747 att: "Ehuru man wet, at en stor del af alla desse Nybyggare, äro ansenligt förmögne och sitta i tämligt wälstånd måste man dock tillstå, at de fläste, oackadt deras stora Privilegier och förmoner, icke befunnits göra någon särdeles lycka."

Högström menar, troligen med rätta, att en nybyggares framgång berodde på om han slog sig ned på ett ställe med god eller dålig årsväxt och gott eller frostlänt klimat. Han menar också att många nybyggare förspillde sin tid på jakt och fiske, och därmed försummade uppodlandet av landet, vilket får sägas vara en mer diskutabel slutsats. Icke desto mindre berodde en nybyggares sociala status ytterst dels på hans nybygges läge, klimat och bördighet, dels på hans förmåga att göra mesta möjliga av de tillgängliga resurserna.

Den svenska ståndsindelningen var dock inte tillämplig på de lokala förhållandena. Man kan säga att Torne lappmark snarare var ett klassamhälle med drag av klansamhälle – en persons ekonomiska status och släktförbindelser var det som främst avgjorde personens sociala status.

Det högsta inhemska skiktet i Torne lappmarks samhällspyramid var prästerna och lärarna vid lappskolan i Jukkasjärvi. Strax under dessa stod rika eller högt ansedda nybyggare och samer. Till denna grupp hörde de som ägde stora nybyggen och mycket boskap eller var stora renägare, samt de som av andra skäl hade hög status och/eller innehade förtroendeposter som klockare, nämndemän, kronolänsman, byalänsman och kyrkvärd. Det förekom en viss grad av ingifte mellan dessa två översta sociala skikt.

Nedanför dessa två grupper stod den stora massan av nybyggare och samer som varken var rika eller fattiga. Även dessa kunde inneha förtroendeposter; de kunde bli nämndemän, skickare, fjärdingsman eller sexmän, men mera sällan klockare, kronolänsman eller kyrkvärd. Det förekom en hög grad av ingifte mellan detta sociala skikt och de rika eller högt ansedda nybyggarna och samerna, samt med de fattiga i samhället.

De fattiga var relativt få i lappmarken eftersom utfattiga nybyggare anmodades att antingen ta tjänst hos någon annan nybyggare, att lämna lappmarken för att ta tjänst i Torne älvdal, att bli soldater, eller anlägga ett nytt nybygge. Många fattiga valde att flytta till Nordnorge för att börja om på nytt.

Många nybyggare som i sin ungdom var fattiga kunde också genom hårt arbete eller lyckosamma giftermål ta sig upp i samhället. Något proletariet av personer som inte kunde avancera från lantarbetarstatus utvecklades aldrig i Torne lappmark under den tid den här boken behandlar. Tjänstefolket på lappmarkens nybyggen förefaller istället oftast ha varit yngre släktingar, samt unga män och kvinnor från egentliga Tornedalen och bruksorterna, vilka efter att den period de åtagit sig att arbeta vanligen återvände hem, eller anlade egna nybyggen.

Man måste komma ihåg att de ovan beskrivna kategorierna inte på något sätt var absoluta, utan att de på ett omärkligt sätt gick in i varandra och inte minst att de inte på något självklart sätt följde några släktgränser – nästan samtliga släkter hade rika och fattiga grenar. Det var dessutom fullt möjligt att en person under sin livstid kunde förflytta sig rejält uppåt på den sociala stegen genom hårt arbete, goda kontakter och giftermål och gott anseende, men man kunde också sjunka nedåt genom sådan brottslighet som ansågs skamlig (förvånansvärt nog räknades inte de olika formerna av äktenskapsbrott som samliga), oärlighet, brist på arbetsamhet och på grund av kroppsstraff (vilket enbart drabbade fattiga som inte kunde betala sina böter).

En man som hade sin ära i behåll titulerades på 1700-talet i Torne lappmark enligt formeln "ärlig och beskedlig" eller "ärlig och förståndig", med undantag för kronolänsmän, vilka titulerades "välaktad", samt präster, vilka titulerades "vällärde" eller "vällärde herr" och prästsöner som ibland titulerades "äreborne" (åtminstone om deras fäder höll i pennan). En ogift kvinna med äran i behåll titulerades "ärlig och sedesam", eller någon gång "jungfru". En gift kvinna titulerades vanligen "hustru". Dessa titlar skrevs i vissa sammanhang före personens fullständiga namn, men det är okänt i vilken mån de användes i praktiken.

Husbonden på en gård eller ett nybygge tilltalades i talspråk på tornedalsfinska "isäntä", medan värdinnan (hans maka) titulerades "emäntä".

SPRÅK

Språket i Tornedalen och de övre delarna av Överkalix socken, samt bland nybyggarna i Torne och övre delen av Lule lappmarker var finska i olika dialektala varianter som kom att utvecklas till det som idag kallas Meän kieli. I egentliga Tornedalen, Jukkasjärvi, Karesuando och Enontekis, samt i Vettasjärvi i Gällivare socken talades den finska dialekt som kallas Tornedalsfinska. I Gällivare socken samt i Svappavaara i norr och fram till Vettasjärvi i väster talades den speciella dialekt som kallas Gällivarefinska. Finskan var ännu i början förra seklet utbredd till och med Nattavaara, Sarvisvaara, Korpilombolo och Koutujärvi i söder. Längre söderut var språket svenska eller Överkalixmål.

I äldre tid var de flesta nybyggare tvåspråkiga; de talade och förstod både finska och samiska. Vissa förstod och talade även svenska.

HÄLSA OCH SJUKDOM

Jämfört med svenskar under samma tid, fick många nybyggare i Torne lappmark långa liv. De som inte dog som barn, i epidemier eller olyckor kunde ofta bli mellan 70 och 80 år gamla. Under 1700-talets första hälft antecknas ibland nybyggares och samers ålder i dödböckerna som 100 eller 120 år. Dessa höga åldersuppgifter måste dock ses som ytterst tvivelaktiga, eftersom inga födelseböcker har förts så långt tillbaka i tiden som då dessa personer skall ha fötts. Troligen visar dessa extrema åldersuppgifter närmast att man ansåg den döda eller döde vara mycket gammal.

Troliga förklaringar till den höga levnadsåldern kan vara en för tiden hälsosam kost, det förhållandevis låga alkoholintaget, samt det utbredda bastubadandet, som gjorde att hygien i Tornedalen fram till 1800-talets slut sannolikt var bättre än i stora delar av det samtida Europa.

Men även i Tornedalen och lappmarken blev folk förstås sjuka och dog. Carl von Linné skriver i sin *Iter Lapponicum* 1732 att många finnar och samer han mötte under sin resa var blinda eller skumögda. Han menade att detta berodde på att de bodde i kåtor och rökpörten, vars rök skadade ögonen. I övrigt nämner han ingenting om hälsotillståndet i Tornedalen och lappmarken.

Vanliga dödsorsaker var under 1700- och 1800-talen lungsot (även kallad bröstsjuka), hetsig feber (olika inflammationssjukdomar, till exempel influensa eller lunginflammation) och håll och styng (stickande bröstsmärtor, vanligen på grund av lunginflammation eller hjärtbesvär). Den vanligaste dödsorsaken var dock ålderdom – ett allmänt avtynande på ålderns höst, som kunde ha alla tänkbara medicinska orsaker.

Bland de dödliga epidemiska sjukdomar som ofta härjade säsongvis (främst sommartid) kan nämnas smittkoppor, rötfeber (sannolikt avsågs fläcktyfus – en smittsam bakterieinfektion som orsakar hög feber, muskelsmärter, hudutslag och slutligen delirium) och nervfeber (tyfoidfeber, vars symtom är feber, delirium, diarréer och kräkningar).

SAMER OCH NYBYGGARE

Överlag präglades samvaron mellan samer och nybyggare (på tornedalsfinska kallade lappalaiset och lantalaiset) snarare av samarbete för gemensam vinning än av konflikter. Särskilt i Karesuandotrakten blev det under 1700-talet också vanligt med äktenskap mellan samer och nybyggare, något som sedan har fortsatt till modern tid.

Det så kallade verti-systemet, som är av obekant ålder, innebar i sin enklaste form att en samefamilj skötte en nybyggarfamiljs renar tillsammans med sina egna, mot rätt att tillbringa vintrarna på nybyggarens gård, skymtar ibland fram i domböckerna, och kom att bestå långt in på 1900-talet. Det band som genom detta system knöts mellan en samefamilj och en nybyggarfamilj kom inte sällan att bli lika starkt som släktskapsband och kunde sträcka sig över många generationer.

Dock måste man som alltid akta sig för att idyllisera förhållandet mellan samer och nybyggare. Rådmannen Anders Hellant och landssekreteraren Lars Qvist skrev 1754¹ att "Nybyggaren [...] uttränger merendels alla Lappar, både när och fierr" från deras fiskerier, vilket är till förfång för alla.

I frågan om samerna eller nybyggarna är att betrakta som de nyttigaste av landets invånare menar Hellant och Qvist trots allt att "*unius paeritio non est alius destructio*" – att naturen har skilt samernas och nybyggarnas näringar från varandra och att både renskötsel och jordbruk bör

¹ Fellman 1910.

kunna tillväxa vid sidan om varandra. Domböckerna bekräftar i viss mån denna uppfattning, eftersom det vanliga var att samer tvistade med samer och att nybyggare tvistade med nybyggare.

Twister mellan samer och nybyggare och vice versa var däremot relativt sett ovanliga, något som visar att renskötsel och nybyggesverksamhet ännu på 1700-talet kunde bedrivas i samma område utan att samer och nybyggare behövde trampa varandra på tårna. Dock upplevdes det kanske inte alltid så av samerna. Pehr Högström skriver 1747 att samerna "tillstädja ej gerna at någon Nybyggare sätter sig hos dem ned, emedan de frukta at de förderfwa deras skogar samt bränna op deras land och mulbete, Ty, hwarest Nybyggare äro, pläga ej sällan skogseldar komma lös, som länder Lappen til ruin", och "Sedan en Nybyggare fått rota sig, går det gemenligen så, at Lappen måste antingen öfwergifwa sit land eller undergifwa sig Nybyggarens wilja. Och är altså ej underligt, at Lapparna på somliga ställen sammangaddat sig at på alt sätt hindra, det någon myckenhet af Nybyggare ej må komma at bo och rota sig ibland dem".

Troligen var det av denna anledning en nybyggare vid upptagandet av ett nybygge var tvungen att lova att inte göra intrång på de omkringboende samernas land och vatten.

BOSTÄDER OCH ÄGODELAR

Mycket talar för att de första bostäder som sattes upp på ett nybygge en kåta av trä eller jord och en stolpbod. Så fort man fick tillfälle till det timrade man sedan upp ett rökpörte, hölador och någon form av fähus.

År 1732 fanns pörte, fähus, kvarn och bod på Kuoksu nybygge. Nybygget hade då existerat i tio år. År 1763 fanns följande hus på Martti nybygge i Karesuando, ett nybygge som hade anlagts ungefär 90 år tidigare och nu skulle delas mellan tre bröder: Två nya pörten, ett större och ett mindre; två "alldeles gamla" pörten; en utgammal stuga med kammare, en något gammal stuga; en liten ny stuga; ett nytt fähus; ett "något nytt" färlhus och ett gammalt färlhus; en liten ny bod, en liten gammal bod, en stor gammal bod; två gamla rior; tre gamla lador och en gammal bastu.

Kokhus, smedjor, bagarstugor och hemlighus verkar också ha blivit vanliga på nybyggena under senare delen av 1700-talet.

Rian användes för att torka otröskad säd med varmluft, som åstadkoms genom att man eldade i en ugn. Metoden var mycket effektiv, men brandrisken var stor. Brann en ria ned förtärdes samtidigt ofta stora delar av nybyggets kornskörd av elden.

De bodar som fanns på gårdarna var ofta stolpbodar – bodar som byggts på stolpe med stege upp till dörren för att skydda det som förvarades i boden mot vilda djur. Bastun var oftast belägen nere vid älvstranden. De kvarnar som omnämns i domböckerna verkar huvudsakligen ha varit små strömkvarnar med vattenhjul, placerade vid någon å.

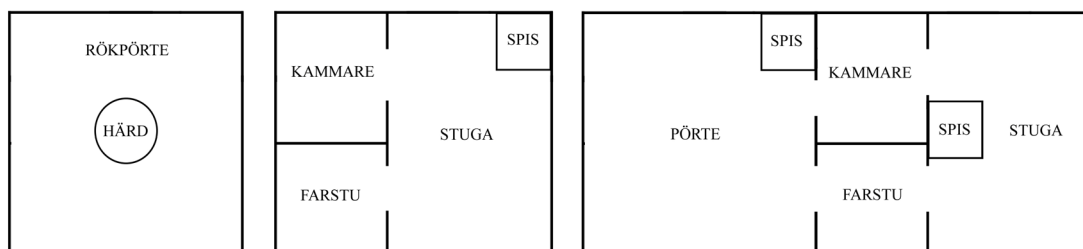
Det är oklart hur gårdarnas hus vanligen var placerade, men av vissa domboksanteckningar att döma var de viktigaste husen placerade nära varandra inom ett inhägnat gårdsgärde, som också omfattade nybyggets åkrar och några ängar. Möjligen var de större husen på vissa nybyggen ställda i fyrkant redan på 1700-talet – så såg åtminstone de större gårdarna nere i Tornedalen ut på den tiden.

Den äldsta formen av mangårdsbyggnad i Tornedalen och Torne lappmark var ett enkelt, mer eller mindre kvadratisk rökpörte med jordgolv. Troligen hade pörtet som hustyp uppstått ur mer tillfälliga bostäder som jord- eller tygkåtor. Ett pörte var inte en mycket bekvämare bostad än en kåta.

Pörtet hade ett enda rum. I dess mitt fanns en öppen eldstad vars rök sökte sig ut genom öppningar i väggarna och dörren eller ibland genom en lucka i taket. De enda möbler som fanns

i denna typ av pörte var vanligen två rader väggfasta bänkar. På den övre (högre) raden sov man och på den nedre (lägre) satt man. Någon större komfort kunde dessa rökpörten inte erbjuda. Senast under det tidiga 1700-talet ersattes härden i mitten av rummet i de flesta fall med en stenspis i ett hörn. Pörtespisen hade i sin mitt hade ett valv där man eldade, lagade mat och ibland (om man inte hade någon särskild bagarstuga) bakade. Inte heller denna typ av pörtespis hade någon skorsten.

Bostadshusen verkar först ha bestått av fristående pörten och stugor, av vilka de senare möjligen hade någon modernare form av vedugn eller spis, samt kammare och farstu, men det blev under 1700-talet allt vanligare att bygga ihop ett pörte och en stuga med stugans kammare och farstu i mitten till en parstuga. Denna typ av mangårdsbyggnad blev senare allena rådande i Torne lappmark, samt i Tornedalsområdet i stort. Man bodde i stugan på sommaren och i pörten på vintern (eftersom det var lättare att hålla varmt). På de gårdar som hade ett särskilt kokhus verkar maten ha lagats i dessa och inte i själva boningshuset.



Från vänster: rökpörte, stuga, parstuga.

Många besökare upplevde att bostadsstandarden var mycket låg i Tornedalsområdet jämfört med övriga delarna av det svenska riket. Redan 1732 hade Carl von Linné i sin *Iter Laponicum* ondgjort sig över pörtena i Tornedalen och övriga nordfinland: "*Domus* [bostäder] är rökstugor, pörten *dictae* [kallade], och [invånarna] mena att om skorsten skulle vara, skulle de frysa, *quae ratio mihi videtur plane falsa* [vilket tycks mig uppenbart felaktigt]. Måne det vore inte bättre hava skorsten och lagom varmt än hett som uti en badstuga med blindas och lippas ögon, svart och genomslutet stuga, ligga på golvet då röken går, ja på golvet bädda sig säng? [...] Ja, de äro så rädda om värmen, att de ej töras bruka fönster, utan i dess ställe gluggar, och alltså *Noctae instar amant tenebras* [tycker om mörkret som ugglorna]."

Han förstår att kritisera tornedalingarnas förklaring till oviljan att bygga skorstenar med iakttagelsen att "om vintern arbetas uti pörtena, att gluggen står uppe, och ändå är varmt."²

1788 beskrev botanikern Samuel Liljeblad husen i Tornedalen på följande sätt: "Bodar bygda med loft och svala. Flere hus voro smalare ned till än mot taket – brygghestaket med flere af-sättningar. bonings hus ohyggeliga. Pörten kallade."³

Att bostadshusen i lappmarken var "ohyggeliga" ansåg även Anders Hellant och Lars Qvist, vilka år 1754 skrev att Karesuandos (kyrkoby i Enontekis socken) "situation och belägenhet" inte var "obehagligare" än Jukkasjärvis, men att byggnaderna var "lika oordentliga" som där. I prästgården var "den förnämsta stugan uppsatt för par år sedan, lutar hel och hållen ned till älfsbacken, gålfvet ohyladt, knutarne alltför illa huggna och så fogade, att frost och rim sig in-trängt, understa taket och väggbandet redan angripit af röta; dörrposterna med dolkar fastsatta, så som på en del Ladu dörrar brukas, utan ihop fogad ram, föga lås".⁴

² Linné 2004.

³ Liljeblad 1994.

⁴ Fellman 1910.

Hur bostadshusen var möblerade är idag mycket svårt att uttala sig om; besökarna tiger om saken i sina reseberättelser och möbler togs sällan upp i bouppteckningar, något som tyder på att de var enkla och saknade ekonomiskt värde, eller i vissa fall saknades. Carl von Linné skriver 1732 att tornedalingarna, som då samtliga bodde i pörten sov på pörtets golv,⁵ men han förklarar inte om detta beror på att sängar och andra möbler saknas, eller på att inomhusklimatet gjorde det outhärdligt att vistas högre upp i de kvava och rökfyllda pörtena.

Troligen var det först under andra halvan av 1700-talet man började inreda sina hus med flyttbara möbler. De möbler som verkar ha funnits i bostadshusen vid denna tid är matbord med bänkar, sängar och vaggor samt olika sorters skåp, kistor och skrin. De stora laggade kar där mjölken blev till surmjölk stod vanligen på väggfasta hyllor i kammaren. De sängkläder som tas upp i bouppteckningarna är kuddar, ranor, samt ren- och fårskinnsfällar som användes istället för sängkläder.

Den materiella kulturen i Torne lappmark på 1700-talet verkar ha varit relativt homogen. Rika och fattiga ägde ungefär samma saker. Rena värdeföremål förefaller ha varit mycket ovanliga. Möjligen ägde man ett par silverskedar, någon silverbägare eller rent av ett silverbälte, men några motsvarigheter till de praktpjäser i guld och silver som fanns på stora gårdar nere i Tornedalen stod knappast att finna bland nybyggarna i Torne lappmark på 1700-talet.

De redskap som skymtar fram i domböckerna är dels jakt- och fiskeredskap som armborst, bössor, ljuster, slagjärn, spjut, nät, not och båtar; dels husgeråd som kittlar av koppar och mässing, trefötter och mindre grytor av järn; dels hantverks- och smidesredskap som städ, hyvlar, yxor och sågar, samt jordbruksredskap som spadar, räfsor och liar.

KOSTHÅLLNING

Kosthållningen baserades på vad som fanns tillhands i närområdet. År 1851 skrev provinsialläkare C.J. Wretholm i Haparanda om kosten i Tornedalen, att "lefnadssättet är enkelt och sparsamt. Födan består nästan uteslutande af okokat mat, såsom surskummad tjockmjölk, osyrat kornbröd, som bakas för dagen, samt af salt fisk. [...] Det händer således icke gerna att någon förstör sin hälsa genom öfverflöd i mat och dryck eller öfverdådigt lefverne i öfrigt." Detta kosthåll var oförändrat sedan hundratal år.

Vid sidan om de livsmedel Wretholm räknar upp kan man nämna att fisken också kunde vara torkad och att bär, ängssyra och kvanne var dietens viktigaste vegetabilier. Alla dessa bär och grönsaker behövde konserveras över vintern. Detta skedde inte sällan genom att de blandades med surmjölk, varefter man fyllde renmagar med blandningen och lade ut dem i snön, i förvaringsgropar eller i jordkällare.

Det Wretholm kallar "surskummad tjockmjölk" heter på tornedalsfinska piimä. Man drack sällan eller aldrig färsk mjölk, antagligen eftersom en jämförelsevis stor andel av finnarna, och en ännu större andel av samerna, är laktosintoleranta och därför inte kan smälta obehandlad mjölk.

Kornbrödet, kallat rieska, var ojäst. Degen bestod av kornmjöl (mer sällan av köpt rågmjöl) där kornets kärna malts till mjöl tillsammans med agnarna och ofta även halm och tallbark, samt vatten och salt. Denna deg bakades ut till tunna runda kraftigt naggade kakor, något större än en hand, och gräddades en kort stund på ugnens i förväg uppvärmda stenhäll. Brödet var hårt redan från början, och blev redan dagen efter det bakats så hårt att det inte kunde ätas om det inte löstes upp i surmjölk eller annan vätska. Av denna orsak var brödbak en daglig sysselsättning för gårdens kvinnor.

⁵ Linné 2004.

Brännvin omnämns ganska ofta i domböckerna. Det verkar ha förekommit både kryddat och okryddat eller utblandat med sirap. Man brände antingen brännvinet själv (vilket dock var olagligt under delar av 1700-talet) eller köpte det av borgarna under marknaderna. Carl von Linné skrev 1732 att kvinnorna drack brännvin med peppar när de skulle föda, dels för att framkalla värkar, dels som smärtstillande medel.⁶

Kött av skogs- och sjöfågel, vilt och tamrenar, samt ibland ekorre⁷ och allehanda rovdjur förekom oftare på borden i Torne lappmark än i själva älvdalen. Köttet åts vanligen tillsammans med eller utan rovor i en soppa, eller som torrkött.

Man åt man ur gemensamma fat och skålar av trä, som dukades upp på bordet. Var och en hade sin egen sked, som vanligen var av trä eller horn, men ibland kunde vara tillverkad av silver. Vid sidan om sked använde man vid behov den kniv som allmänt bars i bältet.

KLÄDEDRÄKT

Vid sin död år 1710 ägde nybyggarhustrun Malin Matsdotter Mattila i Karesuando följande klädesplagg: En kjortel av "polmit"; en tröja av "polmit"; en tröja av rött kläde; två vadmalskjortlar, den ena ny, den andra halvsliten; en ny fårskinnspäls; ett snörliv "af rött öfwer Kyklika" med tre par små silvermaljor; en kvinnfolksmössa av plysch; två huvor av slessing; två halsdukar av "Sarwet och dräll", samt ett förkläde av "rask".

Abraham Hülphers skriver på 1700-talet att grovt kläde i färgerna grönt, gult, blått och rött ofta var till salu vid marknaderna i Torne lappmark, varför man kan anta att samernas och nybyggarnas kläder brukade vara i dessa färger.

Samuel Liljeblad beskriver år 1788 sitt första möte med tornedalingar så här: "Folkets utseende blef något mera vildt – brukagtig hy – hufvud bonaden på karlarna kullrig myssa af sammet el svart valmar, sömmarna kläddae med band och 2ne band kring hela mössan. Sid Rock – med brokig gördel. Qvinfolken – boro mycket halskedjor och perlband. med kläden, klädshufvor, koftor – mycket röda kläder, älskades."

Professor J.W. Zetterstedt beskrev 1821 Jukkasjärvinnybyggarnas vardagsdräkt på följande sätt: Männen bar grov blågarnsskjorta, vadmalsbyxor, ullstrumpor och kängor. Utomhus bar de lång vadmalskolt eller kort tröja – med "tröja" menades vid den här tiden en kort jacka. På huvudet bar de hatt eller filtmössa.

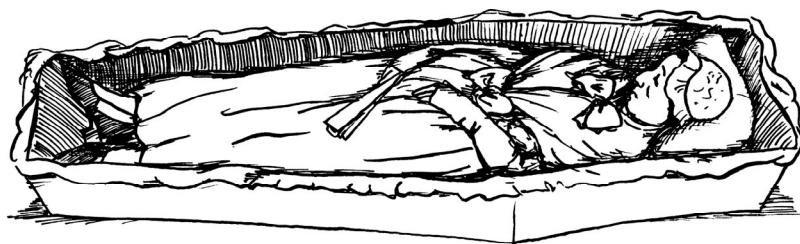
Kvinnorna bar kjortel och tröja av ylle och förkläde av linne, kattun eller bomull. Runt halsen bar de ett lärftkläde eller en bomullsduk. Typiskt för Jukkasjärvi var att kvinnorna bar en bindmössa av kattun (ett bomullstyg), som gick ner över öronen, knöts under hakan, och i pannan hade en lång snibb, men annars kunde de också knyta ett stort tygstycke kring huvudet.

Det dräktskick Zetterstedt beskriver skiljer sig, av de klädesplagg som omnämns i domböckerna att döma, inte mycket från 1700-talets. Dock förefaller silverbälten av den typ som samerna alltid har burit ibland även ha burits av förmögna nybyggare på den tiden.

Bevarade klädedräkter från 1700-talet har återfunnits i de gravar som finns under golvet i Jukkasjärvi kyrka. De som begravdes under kyrkan tillhör till synes alla sociala grupper i Lappmarken. Gravarna avfotograferades då kyrkan renoverades och golvet lades om på 1940-talet. Med hjälp av dessa fotografier och bevarade skriftliga vittnesbörd från 1700-talet har jag gjort de rekonstruktioner av dräkter från Torne lappmarks 1700-tal som återfinns på nästa sida. De som är begravda under kyrkgolvet i Jukkasjärvi har fått låna sina dra till ansiktena.

⁶ Linné 2004.

⁷ Ekorr mage som rostades över öppen eld ansågs vara en delikatess.



Kvinna, begravd på 1780-talet. Möjligen identisk med kronolänsman Anders Björnströms hustru Maria Olofsdotter Johdet eller Lasu (1761-87) (Björnström 1). Se Kuoksu, Erik (2006). "Bruden' under kyrkgolvet – sägner och fakta." Publicerad i Kirunatidningen Nr. 6 2006.



Från vänster: 1) Borgaren Torfast Abrahamsson från Torneå (1656 6/1-1715 7/5), vilken begravdes i kyrkans kor. Han bär halsduk, lång skjorta, ljusa skinnhandskar och mössa av blått siden. Ansiktet är mycket välbevarat; 2) En kvinna i hättan av tunt vitt linne. Hättan hålls fast av ett 4 cm. brett svart sidenband och snibbarna på sidorna hålls uppe med knappnålar; 3) En kvinna i bindmössa med rysch runt pannan; 4) Nedanför dem en stickad vante i vitt ylle.



Från vänster: 1) En nybyggare med toppmössa av mörkblå vadmal med band över sömmarna, gula skinnhandskar och mustascher; 2) en same i kolt av ljusbrun vadmal med blåa och röda filtband i halssprundet och på kragen. Byxorna är bruna, mössan av blågrön vadmal med band över sömmarna och vantarna är av brunt ylle. Han har bruna stickade strumpor i skorna; 3) en nybyggarkvinna i bindmössa. Mitt fram på jackan ett på tvären veckat, 5 centimeter brett sidenband; 4) en nybyggarkvinna med hättan, öppen jacka över ett snörliv med sex maljor, veckad kjol och röda handskar med slits; 5) en samekvinna i gråvit vadmalskolt med band av grön vadmal kring halssprundet och påläggssöm av brun, gul och blå ylletråd i nederkanten. Byxorna slutar vid fotknölna och är av grön vadmal. Vantarna är av ljusbrunt yllegarn och mössan av ett stycke beige och blå mönstrad damast, hopsydd och veckad bakpå hjässan.

NÄRINGAR

Abraham Hülphers skrev under senare delen av 1700-talet att "Handaslögder [slöjd] idkas här [i Torne lappmark] ganska litet af Nybyggarene, deras mästa tid går bort i fiske och skogsfänge; barnen, i brist af syslor i ungdomen, wänjas till Lättja, och uträtta föga något innan de bli så store at de kunna gå på slogar och skiften; ingen handtwärkare finnes, knapt en smed i socknen; qwinfolken spinna ull och deraf wäfwä wallmar [vadmal], sticka tröjor och strumpor. Lin och Hampa som köpes af de handlande nyttjas något till wäfnad, men mästa hampa til not och fiskenät".

J. W. Zetterstedt beskrev 1821 göromålen på ett nybygge i Torne lappmark på följande sätt: "Karlarnes göromål är upptimrandet af hus, tillredandet och användandet af fiskeredskap, förfärdigandet af åkedon m.m. Qwinnorna sysselsätta sig med någon spånad af ull och hampa, samt wäfnad af blångaren och walmar [vadmal] till familjens behof. Strumpor och wantar sticka de ock. Dessutom tillhör matlagningen och kreaturens skötsel hufwudsakligen dem. Uti bergnings förrättningen af gröda [antagligen syftar Zetterstedt på både höslåtter och skörd] deltaga både karlar och qwinnor."

VAR SAK HAR SIN TID

Många av nybyggarnas sysslor var dock mer årstidsbundna än vad Hülphers och Zetterstedt ansåg det mödan värt att notera; Året började med ting och marknad i kyrkoby i januari. Under de mörka månaderna kunde man ägna sig åt handelsresor – de frusna älvarna var utmärkta farvägar – eller åt olika hantverk i hemmen.

På våren klippte man fåren och tog till vara ullen.

På försommaren gödslade man åkrarna och sådde kornet. Sedan följde oftast en första jakt- och fiskeperiod. Under sensommaren samlade man in löv till boskapens vinterbehov och slog höet på myrarna. Under hela sommaren arbetade man med att anlägga nya slåtterängar och ibland med att bryta upp ny åker. Under hela sommaren gick boskapen på bete, och måste vaktas mot rovdjur.

Därefter skördade man kornet och riade (torkade) det. Sedan följde en andra period av jakt (särskilt fågeljakt) och fiske, samt bärplockning, fårklippning och slakt innan mörkret åter lade sig över världen och isen lade sig på älvarna, vilket åter möjliggjorde längre resor för handel eller för att besöka vänner och bekanta. Vid sidan om detta högg man ved och fraktade hö från utängarna till gården. Det var också rätta tiden för att jaga björn.

FISKE

Nybyggare och skogssamer i Torne lappmark delade i stor utsträckning samma livsvillkor. Precis som samerna livnärde sig nybyggarna under 1700-talet i praktiken främst på jakt och fiske, även om kronan helst ville att de skulle ägna sig åt åkerbruk. Särskilt älv- och insjöfisket framträder i källorna som nybyggarnas viktigaste syssla. Anders Hackzell skrev 1738 att de fiskar som fanns i nybyggarnas fisketräsk var "Börting, Sijk, Harr, giäddor, abborrar, mört och Lakar och i någre träsk Braxen", samt i vissa träsk närmast fjällen "Foreller eller Stenbit". Det sistnämnda syftar möjligen på fjällrödingen.

Siken förefaller ha varit den fisk man helst och oftast åt. I Jukkasjärvi benämndes sikarna efter sin storlek (i fallande skala) och hur de hanterades:

Halas-siika: Man skar av huvudet, tog ut inälvorna och delade fiskarna på längden.

Lammukka: Man skar av huvudet, öppnade buken och tog ut inälvorna.

Puukkosapakka: Man skar upp buken, och tog ut inälvorna, men lät huvudet sitta kvar.

Kiila-silli: Man öppnade buken och tog ut inälvorna med tummen.

Man fiskade vanligen med nät eller ljuster, huvudsakligen vår och höst, men även under andra tider på året efter tycke och behov, ibland under hela somrarna. Vissa nybyggare gjorde resor till norska kusten där man fiskade sej, torsk och annan havsfisk, som torkades och fördes över fjällen i relativt stora mängder. De som inte själva kunde fiska vid norska kusten bytte ibland till sig torkad havsfisk av norgeresenärer.

Vid mitten av 1700-talet förefaller vissa av de fiskevatten som låg närmast byarna, till exempel Vittangisuando och Idijärvi, som tidigare givit rikligt med fisk, visa tecken på överutnyttjande, varför nybyggarna fick bege sig allt längre från gården för att fiska. Nybyggarna hade enligt 1749 års lappmarksreglemente rätt att fiska inom en halvmils radie från sina nybyggen, längre bort kunde de bara fiska om de fick tillstånd av samerna eller köpte fiske rättigheter i deras fisketräsk. Att många tvister om fiskevatten togs upp vid tingen visar hur viktig denna resurs var för såväl nybyggarna som samerna.

JAKT

Anders Hackzell skrev 1738 att björnar sällan fälls i Torne lappmark och än mindre vargar. Något mera fanns av rödrävar, men svarträvar var sällsynta. Det fanns "helt litet" av hermeliner och gråverk. Uttrarna var "någorlunda vackra", men fanns inte i någon myckenhet. En myckenhet renar fanns i Tingevara sameby (dagens Talma och Saarivuoma), och något färre i Siggevara sameby (dagens Kaalasvuoma och Rautusvuoma), men de vilda renarna "warda nog efterjagade och ödde."⁸ Pärlmusslor sades finnas i Ounasjoki i Enontekis, men "skall wara ganska litet tilfinnandes".

Senare på 1700-talet skev Abraham Hülphers att vargarna "ej äro ortens Hemdjur", men att några vargar ibland kom in i Torne lappmark från andra orter, och åstadkom "oro i anseende til Renafwel'n". Hülphers skriver också att följande fåglar fanns och jagades i Torne lappmark: Tjäder, små ripor och svalor "af det slag som hafwa bon under takåsten". Även orrar, tranor och järpar fanns, men var sällsynta. Förvånansvärt nog hävdar Hülphers att "Skator finnas ej" i lappmarken, något som antagligen är en missuppfattning – åtminstone idag är kråkfåglar lika vanliga i Torne lappmark som på många andra håll.

Fiske och jakt verkar huvudsakligen ha varit manliga sysslor. Många former av jakt bedrevs i lappmarken på 1700-talet – ekorrar jagades länge med pilbåge eller armborst och trubbiga pilar för att inte den dyrbara (vinter)pälsen skulle bli förstörd; björn ringades in under senhösten eller vintern och dödades med björnsjutt; vildren fångades i särskilda vilrensstängsel, kallade hangas eller drevs ned i fångstgropar. Många djur, inte minst rävar och skogsfåglar, fångades med olika former av slagjärn, giller och saxar. Nästan samtliga bytesdjur jagades också med jakthund och mynningsladdad bössa.

Man jagade oftast i grupp. Det är osäkert om man hade fasta jaktlag, eller om jaktlagen sattes ihop av dem som för tillfället var intresserade av att jaga. Ibland kom alla deltagare i jakten från och samma by eller från grannbyar, ibland kunde personer som inte hade någon (för oss) självklar koppling till varandra jaga tillsammans. Inte sällan jagade samer och nybyggare tillsammans.

⁸ De jagades till utrotning på 1860-talet.

ÅKERBRUK

Åkerbruket var länge av ringa omfattning. Man använde sig inte av plog, utan vände jorden med spade,⁹ vilket var möjligt eftersom åkerarealen var så liten. Anders Hackzell skrev 1738 att det på grund av det kalla klimatet är svårt att få säd att mogna i Torne lappmark, med undantag för mycket varma somrar. Längst upp mot fjällen är det enligt Hackzell nästan omöjligt att bedriva spannmålsproduktion på grund av den ständiga kölden.

Kyrkoherde Salomon Tornberg i Enontekis hade dock en annan uppfattning om detta.¹⁰ Han skrev 1751 att: ”Fast än Enontekis församling ligger nog op i Norden; så kan man likväl fågna sig der öfwer, at här ock växer säd; dock ej så ymnigt som kring om ÖfwerTorneå Socknar och på the södre orterne. [...] När nybyggaren sår en tunna säd, har han gemenligen at förwänta 6 eller 7 tunnor igen, då åkren blir rätt ansad, och Gud wälsignar årswäxten”.

Förutom säd odlade man i lappmarken rovor, kål och gräslök, samt kunde i brist på odlade grönsaker plocka hjortron, lingon, röda vinbär, kråkbär, blåbär och "mjölbär". Tornberg menade att det var snarare var nybyggarnas än klimatets fel att jordbruket inte var mer lönande. Detta av följande orsaker:

1. Oförstånd och tron att jordbruk inte lönar sig.
2. Lättja och ovana vid jordbruk.
3. Fattigdom.
4. Oförsiktighet – att många inte sparar sädeskorn under goda år, utan köper nya av borgerskapet.

Tornberg hoppades att de nuvarande nybyggarnas barn ”med större alfwar och flit brukade jordena än till närwarande tid skjedt är.”

Eftersom spannmålsproduktionen framemot 1800-talets första hälft blev betydligt större än under 1700-talet utan att klimatet blev bättre, kan man kanske anta att det låg åtminstone något i det Tornberg hävdade, men faktum är att det var först när man vid 1800-talets mitt övergick från att odla korn till att odla potatis som jordbruket fick någon större praktisk betydelse i Torne lappmark. Det står i vilket fall som helst klart att jordbruket snarare var en plikt för nybyggarna än något de prioriterade – det ingick i deras skyldigheter att odla upp landet om det var möjligt.

BOSKAPSSKÖTSEL

Boskapsskötseln var betydligt viktigare än åkerbruket för nybyggarna. Redan vid 1600-talets slut kunde stora nybyggen ha lika många kor som de största gårdarna nere i egentliga Torne-dalen. Man höll korna mest för mjölkens skull – de var för värdefulla för att slaktas lättvindigt. Många nybyggen hade dessutom får och vissa hade en eller två hästar.

Djuren utfodrades med hö, löv och ibland renlav. Anders Hackzell skrev 1738 att nybyggarna hämtade det mesta av höet från de stora blötmyrar som låg närmast bergen (och därmed ofta långt från nybyggena som vanligen låg vid älvarna), med undantag för det hårdvallshö som växer vid älv- och sjöstränderna eller på åker som ligger i träda. I Enontekis, skriver Hackzell, är många av de myrar som inte redan brukas av nybyggarna otjänliga till myrängar då de antingen är ”sänka och morasiga” eller täckta av renlav.

En stor del av nybyggarnas tid gick åt för att anlägga nya slåttermysrar och ängar på lämpliga platser. Dessutom skulle någon familjemedlem eller tjänare vakta boskapen mot rovdjur när de var ute på bete. Det var som regel de unga och vuxna männen som ägnade sig åt anläggandet av ängar, medan kvinnorna (och i vissa fall äldre män) skötte djuren.

⁹ Linné 2004.

¹⁰ Fellman 1910.

RENSKÖTSEL

Vid sidan om kor hade de flesta nybyggare renar. Exakt hur stor betydelse renskötseln hade för nybyggarna i Torne lappmark på 16- och 1700-talen är svårt att bedöma, då man sällan kan dra några slutsatser om hur många renar nybyggare ägde, men då tvister om renar var vanliga vid tinget, bör den ha haft relativt stor betydelse.

HANDEL

Lanthandel var med undantag för under marknaderna förbjuden enligt lag under 16- och 1700-talen, då den ansågs inkräkta på borgerskapets privilegier. Allt tyder dock på att handel utanför marknadstiderna var relativt vanlig i Torne lappmark. Ofta var det fråga om ren byteshandel, men det förekom även handel med varor mot kontant betalning. Torneå borgerskap försökte utan att lyckas stävja lanthandeln i lappmarken. Det är inte osannolikt att vissa nybyggare hade stora och dolda inkomster av lanthandel.

Abraham Hülphers skriver på 1700-talet att de varor som bytte ägare på marknaderna i Torne lappmark var bly, krut, bälten, hampa, kornmjöl, tobak, vadmal, salt, svavel, grovt kläde, hakringar¹¹, grytor, nålar, kittlar och smiden, skjutgevär, tennflaskor, silverbägare, kåsor, skedar, ringar.

Samerna sålde dessutom renhudar, renhandskar, fruset renkött, rentungor, renost, torrsik, gäddor och bastrep. Nybyggarna sålde smör, fisk, skinnvaror och lim. Dessutom skriver Hülphers att "Bränwin har alltid varit en begärlig vara".

KVINNORS ARBETE

Kvinnor och deras specifika sysslor är underrepresenterade i det bevarade materialet – den värld som framträder i domböckerna har kraftig slagsida åt männens värld. Bland särskilda kvinnohantverk verkar vävning och sömnad ha varit de vanligaste och högst ansedda. Det var också kvinnornas uppgift att mjölka och sköta korna, samt att tillverka piimä (surmjölk) och smör av den mjölk de producerade – det är tveksamt om man drack färsk mjölk i någon större utsträckning – samt att baka bröd och sköta matlagningen på gården. När männen befann sig på resa eller ute i markerna verkar dock även de ha kunnat laga mat utan att det ansågs som egendomligt. Slutligen får man inte glömma att mycket av det fysiskt krävande arbetet på åkrar och slåtterängar utfördes av både män och kvinnor sida vid sida.

HANTVERK OCH BRUKSNÄRING

De hantverk som skymtar fram i domböckerna är framför allt smides- och snickarkonsterna. Kunskaper i dessa hantverk var nödvändiga för nybyggarna; smideskonsten för att tillverka redskap av järn och snickarkonsten för att tillverka redskap av trä, möbler, slädar, båtar, vagnar och liknande, samt inte minst uppföra hus. Tjärbränning verkar inte ha förekommit i större skala under den tid som behandlas i detta arbete, utan förefaller ha blivit vanlig först på 1800-talet.

1738 skrev Anders Hackzell att det enda bergverket i lappmarken är Svappavaara i Jukkasjärvi, som dock är till liten nytta och ringa avkastning. De väldiga malmfyndigheterna i Kiruna

¹¹ Anordningar för att hänga upp kittlar över eld

och Luossavaara var kända sedan slutet av 1600-talet, men de väldiga avstånden till kusten gjorde det omöjligt att exploatera dem innan järnväg byggdes vid förra sekelskiftet.

Svappavaara var en del av Kengis bruk – den enda industrin i Tornedalsområdet vid denna tid. Vid mitten av 1700-talet inledde Kengis bruk verksamhet vid Kurravaara, men redan 1788 skrev Samuel Liljeblad att Kurravaara masugn stod övergiven sedan flera år. Direktör Anders Hellant hade dock inrättat ett limkokeri på platsen. Liljeblad skriver att ”[ren]Hornen kokas sakta vid Eld, ur en vatn renna rinner guttalim vatn i kettlen. Kokas til det limagtiga är ur Hornen då det benagtiga silas ifrå, hället bort – det återstående geleat kokas och inspisseras op-skäres, som annat lim och lägges på nät at torka. är vackert lim och berömmes”.

Direktören Anders Hellant hävdade sig ha monopol på denna limtillverkning, vilket dock tillbakavisades av tingsrätten, varför det stod fritt fram för alla som hade tillgång till större mängder renhorn att koka lim till avsalu, något som vissa uppenbarligen också gjorde.